

УДК 392.91

ЖОМОКТУН БАШЫ - КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ

(Шапак Рысмендеевдин варианты боюнча)

*Эшиев А. М. - филол.и.д., ЖАМУ, англис тили
жана адабияты кафедрасынын профессору*

Аннотация: Макалада «Манас» эпосунун Ш. Рысмендеевдин вариантындагы Көкөтөйдүн ашы сүрөттөөгө алынат. Мында “Ат чубатуу, жамбы атуу, күрөш оюндары”, “Манас менен Коңурбайдын сайышы” бөлүмдөрү кенен талкууланат. Аштагы жарчы-ырчылардын ролуна, аш-тойдун эреже-жоболоруна басым жасалат. Сагымбайдагы кээ бир эпизоддор өз ара салыштырылып каралат. Манастын, Кошойдун, Бакайдын аштагы орду өзгөчө белгиленет.

Ачык сөздөр: «Манас» эпосу, Көкөтөйдүн ашы, ырчы-жарчы, аштын эреже-жобосу, адабий психологизм, жамбы атуу, жөө күрөш, эр сайыш.

НАЧАЛО СКАЗАНИЯ - ТРИЗНА КОКОТОЯ

(По варианту Шапак Рысмендеева)

*Эшиев А. М. – д.филол.н., ЖАГУ,
профессор кафедры английского языка и литературы*

Аннотация: В статье описывается тризна Кокотоя в эпосе «Манас» по варианту Ш. Рысмендеева. Подробно рассматриваются разделы “Игры смотр коней вереницей, стрельба из лука, борьба”, “Сражение Манаса и Коңурбая на пиках”. Акцентируются роль певцов-глашатаев и устоявшиеся правила проведения тризны. Сопоставляются некоторые эпизоды варианта Сагымбая Орозбакова. Особо подчеркиваются место и роль Манаса, Кошой, Бакай на тризне.

Ключевые слова: Эпос «Манас», тризна Кокотоя, певец-глашатай, правила тризны, литературный психологизм, стрельба из лука, борьба, сражение на пиках.

THE BEGINNING OF THE STORY - THE REMINDER OF KOCOTOY

(According to the version of Shapak Rysmendeeyev)

*Eshiev A.M. - Doctor of Philology, JASU,
Professor of the Department of English Language and Literature*

Annotation: The article describes the funeral feast of Kokotoy in the epic "Manas" according to Sh. Rysmendeeyev's version. The sections "Games, viewing horses in a row, archery, wrestling", "The battle of Manas and Kongurbai on the peaks" are considered in detail. The role of the singers-heralds and the well-established rules of the funeral ceremony are emphasized. Some episodes of Sagymbay Orozbekov's variant are compared. The place and role of Manas, Koshoy, Bakay at the funeral are especially emphasized.

Keywords: Epic "Manas", funeral feast of Kokotoy, singer-herald, rules of funeral feast, literary psychologism, archery, wrestling, battle on the peaks.

Манас Көкөтөйдүн ашына келип жайгашып, өзүнүн алтын тактысына отурат. Он жагына Бакай конот. Алманбет айкөлдүн кашында ары-бери басып турат. Кырк чоро аттан түшпөй Манастын буйругун күтүп артта. Манаска биринчи болуп Кошой кол берген, анан жедигер Багыш, кийин кыпчак Үрбү. Манас Кошойго гана суроо берип кайрылган. Кошой суроону кайра Үрбүгө узатып жооп берүүсүн талап кылган. Бирок эки учурда тең Үрбү абдырап дурустап жооп бере албайт. Демек, ушундай тартип болуптур. Караңыз, бийликтин иерархиялык тепкичтик жол-жобосу толук сакталган экен.

Ушул айткан жардыгым
 Көкөтөйдүн ашы бар,
 Нечен сонун иши бар...
 Ууру кылып ат алсаң,
 Кокус элге катылсаң,
 Ажалдан мурун өлөсүн,
 Акыретти көрөсүн! [1, 133-б.]

Манастын жардыгы боюнча ашта кайсы оюн качан болот; качан, эмнеден эт берилет; табак кандай тартылат; кайсы үйгө, канча киши кирет – мына ушулар ырчы аркылуу калайык калкка жеткирилген. Уурулук кылган пенде өлүмгө тартыларын эскертет. Жылкы тиймей салтка катуу чек коюлган экен.

Ат чубатуу, жамбы атуу, күрөш оюндары

Ажыбай ырдап какылдап,
 Айтып жүрөт шакылдап...
 Сакалаттын Сары дөө,
 Кызыл баштын баары жоо,
 Кегубатка кеп айтып,
 Уккун муну деп айтып ... [1, 151-б.]
 Ажыбай менен Алмамбет
 Ырдап кирип барды эми. [1, 154-б.]

Мында эр Ажыбай күрөшкө ким түшөт деп мусулманды да, капырды да кыдырып жар салып жүргөнү. Оозеки кыйкырып айтып эмес, ырдап жар салып жүргөн болууда. Демек, Манастын ишенимдүү элчи-жарчысы Ажыбайдын айтылуу Ырамандын Ырчы уулундай эле төкмөлүк өнөрү болгон экен. Ордонун расмий чабарманы жайма көкүл жаш Айдар да ак таңдай ырчы болгондугун айтканбыз. Эми Ажыбай менен тең жарыша Алмамбет да “ырдап кириптир”. Ушундай чоң ашта ырчылык төкмө таланты болгон үчүн гана элге угуза ырдап кирсе керек эле. Булардан тышкары эр Сыргактын да сөзгө чебер, кызыл тилдик жөндөмү бар экендиги маалым. Жарчы Ажыбай сакалаттын Сары дөөгө, перс Кейкубатка да жүзмө-жүз жакын келип эле төгүп айтат экен.

Жөө күрөшкө кытай, калмак тарап Жолойду чыгарышат. Ажыбайга эми Алмамбет да кошулуп экөөлөп кырк уруу кыргыздан Жолойго каршы чыкчу балбан издеп чыгышат. Бир катар кыргыз эрендери ар кайсыны бир айтып Жолойго күрөшкө түшкөндөн качат. Агыш деген жаш кыргыз жигити («Кааласаңар барам деп, // Ак салганын көрөм деп») жана эр Төштүк («Ак жазганым көрөйүн, // Ажал жетсе өлөйүн») макулдун берет. Караңыз, бул экөө тең «Ак салганын», «Ак жазганын» деп, Алда тааланын дагы бир (Ак) атына ишеним артууда. Ушул эле эпизоддо эр Төштүк («Бир Алладан сурайын») Алладан үмүт кылат.

Бирок баарына көз салып турган Манас бирин али жаш («Чыканактай бала экен, // Шыпылдаган жан экен»), экинчисинин «каруусу кеткен кези экенин» («Арык болуп катыпсың, // Жер алдына батыпсың») баамдап токтотуп коёт. Ушул жерде тактап кетчү дагы бир маселе бар. Кийин чоң казатта Түп Бээжинде жүргөндө эр Төштүк, Бакай элге кайтат. Биздин оюбузча эпосто ачыкталбаса да, Манастын тандап иргөөсүнөн соң жарадар, кары-картаң жоокерлерге уруксат берилгендей. Эр Төштүк да ошондон улам атынын оозун бурган окшойт. Эстеңиз, алты кандын чатагында кандар Манастын ородосуна келишкенде айкөлгө бир эр Төштүк гана ат үстүнөн салам берген.

Алтын сакал Айкожо,
 Китебинди жай кожо!
 Келинге бата берели,
 Кудайдан сурап көрөлү!..
 Оомийин Акбар деди эми,
 Бетин сыйпап калды эми. [1, 165-б.]

Белгилеп кетчү нерсе Кошойдун батасына кошулуп Коңурбай, Нескара баш болуп бүт кытай, калмак чогуу бата кылышат. Эпостун бул вариантында мусулмандык диний көрүнүштөр басымдуу келет. Эпостун дагы бир өзгөчөлүгү Каныкей Таластан эр Сыргактын коштоосу менен төрт-беш күн дегенде Каркырага жетип келип Кошойдун батасын алып, кайра артын көздөй жолго түшөт. Бирок бата айтылганда Семетейдин аты аталбаган.

Кошой менен Жолойду
Көрө коюп Коңурбай
Кокус тепсеп кетет деп,
Бул отуруш бекер деп,
Тура качты ордунан. [1, 166-б.]

Бул эпизод кызыгууну жаратары бышык. Демек, балбан күрөштү эл ат үстүнөн да, отуруп да көрүшкөн экен. Ооба, Кошой менен Жолойдун кармашы бир эмес, бир нече күнгө («Он эки күн экөөнүн // Тирешкенин көрдүңөр») созулгандыгы маалым. Ошондуктан астейдил баарына кайыл болгон күйөрман көрөрмандар отуруп да, жамбаштап да, кыйшайып да көз ирмебей аягына чейин күбө болуп отургандыгы жашырын эмес. Көкөтөйдүн ашындагы улуттук таймаш оюндарынын ичинен дал ушул балбан күрөш башка жамбы атуу, эр сайыш, аламан байгеге караганда көлөмү да чоң келип, элдин кызыгуусун арттырган эпизод болуп саналат. Кыязы, ошол кезде эл таймаштын ушул түрүн жогору баалагандай. Бул версияда да Кошой Жолойду алып урат. Бирок Сагымбайдагы кээ бир деталдар (Жолойдун бурканына, анан көкө теңирге сыйынышы, паузалар, психологиялык чабуул) дээрлик байкалбайт [2].

Ошону менен бирге Жолой жыгылгандан кийинки Коңурбайдын психологиялык абалы, Жолойдун кебете-кешпири («Ал аңгыча Коңурбай, // Ары кетти үшкүрүп, // Келе жатат үңкүйүп, // Алгарадан түшө албай // Же атын киши ала албай, // Арманда болду момундай. // Арт жагында кан Жолой // Муну менен иши жок // Кийимин берген киши жок») өтө аянычтуу, чындыктай сүрөттөлөт. Ооба, минтип өз көзү менен көргөн, баамчыл, чыгармачыл инсан гана сүрөттөп бере алмак. Эстеңиз, Коңурбай менен Жолойдун акыбалындай учурду дагы башка бир жерден өзүңүз көрүп, же чыгармадан окуган белеңиз? (Караңыз, кадимки адабий каармандык психологизм). Эпостун ушуга окшогон анчейин байкалбастай көрүнгөн майда деталдары, тетиписинче, анын чындыкты сүрөттөгөн оозеки баяндама экендигин ырастамак. Бул деталдар, албетте, эпостун ушул версиясын биринчи баштаган биринчи манасчынын нукура өзүнүкү экендиги талашсыз. (Ушул версиянын биринчи манасчысы, балким, аргын Ажыбай чечен болгон беле. Шапакта анын ролу бир топ байкаларлык экендиги да ырас. Легендарлуу бул ашта башкы ырчы-жарчынын ролун аткарат. Кийинки «Семетейде» да активдүү каарман катары катышары маалым.

Дагы бир мындай жоромол жаралат. «Манастын» окуяларына “эл ичи - өнөр кенчи” демекчи бир мезгил ичи Ырамандын Ырчы уулундай бир канча таланттуу чыгармачыл инсандар күбө боло алышкандыгына күмөн жок. Кээ бири кырк чоронун (маселен, эр Ажыбай, жаш Айдар, эр Сыргак), же «себилдүүсү сексен төрттүн», дагы бири уруулук колдун бекзаада, же титулдук жоокери болуусу толук мүмкүн эле. Алардын ар бири белгилүү бир уруунун өкүлү болгондугу, ошол уруунун сабында жүргөндүгү ырас. Бирөө, маселен, балбан күрөштүн нак ортосунда (маселен, ошол Коңурбайдын жанында), башка бири четирээк жерде ат үстүнөн карап тургандыр. Ошого жараша бир эле эпизод (маселен, Кошой менен Жолойдун күрөшү, же Манастын Каркырага келип түшүшү) ар түрдүү сүрөттөөгө кириптер болгон. Мында, албетте, ошол биринчи, экинчи, үчүнчү, же бешинчи варианттарды жараткан биринчи манасчылардын чыгармачыл талантынын, эс-тутумунун, тарыхый маалыматка эгедер болуусунун, окуяны өз көзү менен көргөндүгүнүн, же бирөөдөн уккандыгынын түрдүүлүгү да башкы ролду ойногондой. Экинчиден, биринчи

манасчы кайсы уруудан болсо ошол уруу менен милдеттүү чогуу жүрүп, уруулук акцент басымдуулук кылып кетүүсү да мүмкүн эле. Эпостун варианттарынын көп түрдүүлүгүн ушундай нукта түшүндүрүү ырастай.

Манас менен Коңурбайдын сайышы

Ошонетип жар айтып,

Эр Ажыбай дагы айтып,

Жарчы кылды биздерди,

Жакшы кылды сиздерди

Ырчы кылды биздерди... [1, 170-б.]

Караңыз, ушул жерде дагы бир кызык маалымат тургандай. Бул боюнча эр Ажыбай башкы жарчы, б.а. аштагы жарчылардын башчысы экен. Бул кан Манас бекиткен мамлекеттик башкы агит-үгүт кызматы экендиги күмөн эмес. Эми башкы жарчынын карамагында жарчылар кызматы болуп, ага, албетте, ак таңдай төкмө ырчылар, сөзгө чечен таланттар катталгандыгы да ырас. Мында уруулук квота да эске алынса керек. Ошон үчүн да ушул варианттын башатында турган ошондогу жарчы-ырчы «Жарчы кылды биздерди, // Жакшы кылды сиздерди // Ырчы кылды биздерди» деп, өзүнүн эр Ажыбайдын алдындагы жарчы-ырчы экендигин кошуп айтып өткөн экен. Ооба, ушул саптардын автору Ырчы уул эмес, башка дагы бир талант экендигине ишеним артууга болмок. Анткени Ырчы уул эр Ажыбайдын деңгээлиндеги статуска эгедер кырк чоронун бири болгондуктан анын эмне жумуш аткаруусун (Ажыбай эмес) Манас өзү аныктап келсе керек. Ошондуктан жогорудагы ыр саптардын жаратманы уруулук-этникалык таланттуу жарчы-ырчы болгон деп ойлоого негиз бар. Же, балким, ушул саптардын биринчи манасчысы эр Ажыбайдын өзү болуп, ушундай ыкманы колдонгондур. Караңыз, ушундай майда-барат көрүнгөндөй деталдар бизди эпостун вариантынын эпикалык чындыгына алып келет. Айтакчы, Сагымбайда аштын ырчы-жарчылары көп даңазаланбайт [2]. Анда неге Шапакта ачык-айрым айтылды экен. Балким, бул жарчылык бийлик, же кесиптик атаандашуунун бир ыкмасы катары ашта жарчылар топ башы, кийин ушул версиянын биринчи манасчысы болгон Ажыбай тарабынан өз атын чыгаруу максатында атайын баса белгиленип жүрбөсүн?

Дагы бир нерсе. Аштагы жарчы-ырчылар маалыматты кыргыз жалпы элдик тилинде жар салышкандай. Ооба, кытай, калмак, же ойрот, манжу тилинде эмес. Сакалат, же перс тилинде да эмес. Анткени жар салуу жети-сегиз муундан турган ыр саптарында айтылган. Башка тилде мындай муун саптарын сактап калуу кыйынга турмак. Демек, кытай-калмак жалпы элдик кыргыз (түрк) тилин билишкен, жок дегенде түшүнүшкөн. Ооба, согуштук-саясий, элчилик, маданий-маалыматтык зарылдык башка (эпикалык Кытай, Кыргыз, Орус, Ооган) журттардын Манастын доорундагы Кыргыз журтунун тилин билүүгө аргасыз кылган го. Ошондуктан кытай Коңурбай да, сакалат Сары дөө да, ооган Акункан да, манжу Нескара да, калмак Жолой да эпостун орток тилинде гана алакалашып келишет. Кандайдыр бир тилдик түшүнбөөчүлүк тууралуу кеп болбойт. Сагымбайда гана ашка келген Жолой Бокмурунга өзүнүн калмак тилинде балдырап эт сураганы маалым [2]. Муну Манас жокто эрдесинген Жолойдун кыргызга кыр көрсөткөн жеке амбициясы катары кабыл алууга болмок. Анткени башка эпизоддордо мындай эксцесстер кездешпейт да, болочок манасчы баарын өз эне тилиндегидей эле угуп, түшүнүп, анан башкаларга кийин укканындай эле жеткирип келген болууда.

Кошой туруп кеп айтат,

Ар жагынан алты адам,

Бер жагынан алты адам

Он эки киши барды эми.

Ортосуна кирди эми

Ажыратып турду эми...

Калганын эртең сайышсын,
Бүгүн ойлоп алышсын,
Кош кошунга баргыла,
Көтөргөн үйгө киргиле!
Эртең түштө чыккыла,
Ырчынын сөзүн уккула,
Эс алып бүгүн жаткыла! [1, 173-б.]

Манас менен Коңурбай бир күн кечке сайышып, бири-бирин жыга албай, өздөрү да, аттары да азып-тозгондо аштын эреже-жобосу боюнча ортого алты-алтыдан эрендер чыгып ажыратып калышат. Караңыз, канчалык журт башчысы, алп эрен болушпасын экөө тең аштын мыйзамына баш ийишип, каяша кеп айтпай айтканы менен болуп эки жакка аттын оозун бурушат экен. Анан да эр сайышка жоопкер калыс адамдын жогорудагы өкүмүнө көңүл буруңуз. Ал Манас менен Коңурбай азыр кайда барышын, эмне кылышын, эртең кимдин айтканын угуп, качан кайра сайышка түшөрүн жарыя кылат. Буга баары макулдай - Кошой да, Бакай да, Коңурбайдын бектери да. Бир кызык жери Манас менен Коңурбай үн-сөз жок анын (калыстын) айтканы менен болуп жай-жайына тарап кеткени болууда. Демек, аштын ушундай эчен жылдык жазылбаган эреже-жоболору болуп, ким экендигине карабай ага кынтыксыз баш ийүүгө милдеттүү болгон. Же, миң жылдыктын тогошуусундагы Тациттин германдардагы чүкөдөн жеңилген жак кыңк этпей жеңүүчүнүн айтканы менен болуп, колун байлатып кулдукка кете бергендигин [3] эстеңиз,

Манас менен кошулуп,
Кошой кошо барды эми.
Таң атканча буркурап,
Уктабастан зыркырап,
Кудайдан тилек тиледи.
Бу Манаска не болот?
Ушул жолдо сайбаса,
Арбагы баштан жоголот,
Дин мусулман бендеси
Качан гана жүрүп оңолот? [1, 174-б.]

Ушул эпизодду, маселен, Ажыбай өзү көрүп калган беле? Анткени, ал ордонун башкы ырчы-жарчысы катары Бакайдын, Манастын, Кошойдун жанында жүрүүгө милдеттүү болсо керек. Ооба, Алтайга үркпөгөн Кошой Манаска караганда мусулман динге эрте өткөндүгү маалым. Ошон үчүн Кошой «дин мусулман бендеси» деген сөздү айтып, «кудайдан тилек кылганына» ошол Ажыбай өзү күбө болгондой пикир калтырат. Чындыгында эле Манас набыт болуп калса эмне болмок? Коңурбай оңой жоо эмес болчу. Же, кой эми деп, оюнду токтотуп коё албаса. Анда бүт кыргызга доо кетмек, намыска жыгылмак. Ушунун баарын кан Кошой көкүрөгү менен сезип-туюп турган экен. Бул дагы бир ирет анын кыргызга күйгөн журт аксакалы экендигин айгинелемек. Эми мында да Манас кыргызга намысты алып бергендиги маалым.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Манас. Шапак Рысмендеевдин айткан варианты боюнча. Бишкек: «Газета.KG», 2013.
2. Манас. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. III китеп. Фрунзе: «Кыргызстан», 1981.

3. Корнелий Тацит. О происхождении германцев и местоположении Германии. [Электрондук ресурс]. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/tacit.htm>
4. Манас. Эпос. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. I китеп. Фрунзе: «Кыргызстан», 1984.
5. Манас. Манасчы Шаабай Азизовдун варианты боюнча. Бишкек: «Кут Бер», 2013.